

50 JAAR *EICHMANN IN JERUSALEM*: IS HERZIENING ECHT NODIG?

Thomas Mertens & Paul Mevis*

Wij kunnen er alleen maar onze waardering voor uitspreken dat het fraaie juridisch studentenblad *Ars Aequi* met de bijdrage van Klaas Rozemond¹ stilstaat bij het feit dat 50 jaar geleden Hannah Arendts beroemde, maar ook omstreden boek *Eichmann in Jerusalem* verscheen. Dat boek behoort tot de belangrijkste boeken van de 20e eeuw. Daarin wordt niet alleen verslag gedaan van één van de belangrijkste strafprocessen van na de Tweede Wereldoorlog, maar ook een bepaald beeld van het kwaad van het naziregime gegeven. Vervolgens heeft dat boek in belangrijke mate mede de perceptie van de misdaden van de nazi's bepaald. Die perceptie is later door anderen nader en ook wel beter onderbouwd en uitgewerkt, maar de eerste duiding in deze richting geeft Arendts boek het blijvende karakter van grondslag in deze.

Rozemond blijkt het proces en de discussies die door dat proces en met name door Arendts boek werden opgeroepen, heel goed te kennen. Anders echter dan in zijn eerdere publicaties trekt Rozemond in zijn bijdrage in AA wel erg straffe conclusies

Uit diverse publicaties, zoals uit een bijdrage in wat vroeger nog gewoon *Rechtsfilosofie en Rechts-theorie* heette, blijkt Rozemond dat proces en de discussies die door dat proces en met name door Arendts boek werden opgeroepen, heel goed te kennen. Anders echter dan in zijn eerdere publicaties – zo komt het ons voor – trekt Rozemond in zijn bijdrage in AA wel erg straffe conclusies. En daarop valt het nodige af te dingen.

Ten eerste stelt Rozemond dat Arendts *Eichmann in Jerusalem* bedoeld was als een provocatie aan het adres van de toenmalige Israëlische premier Ben Goerion. Nu is het zeker juist dat Arendt kritisch stond

ten opzichte van het politieke gezag van Israël dat indertijd dit proces wilde gebruiken om de legitimiteit van deze staat verder te onderbouwen. Maar de stelling dat *Eichmann in Jerusalem* inderdaad bedoeld was om die legitimatie te bestrijden, gaat ons inziens wel erg ver. Het is niet alleen heel moeilijk de bedoeling van een auteur te achterhalen, maar er is ook ruim voldoende grond om aan te nemen dat Arendt oprecht in dat proces zelf en in deze aangeklaagde geïnteresseerd was. Met name is ook het volgende van belang. Arendt ging niet alleen akkoord met het doodvonnis dat door het Israëlische Hof over Eichmann werd uitgesproken, maar stemde ook in – en dat is doorslaggevend – met de rechtsmacht van dat Hof te Jeruzalem en dus van de staat Israël om deze verdachte te vervolgen, zelfs ondanks de wijze waarop deze verdachte feitelijk, door kidnapping, binnen de rechtsmacht van de staat Israël was gebracht. Om allerlei redenen kan men zich verbazen over de manier waarop Arendt die rechtsmacht construeert, maar zij kiest uiteindelijk niet voor een fundering van die rechtsmacht op grond van universele jurisdictie, maar op grond van het territorialiteitsbeginsel. Zij beschouwt de staat Israël als de legitieme opvolger van de quasi-politieke gemeenschappen die al in Midden- en Oost-Europa bestonden.² Zij erkent dus wel degelijk de legitimiteit van de staat Israël, ook al stond zij kritisch tegenover het sterk politieke karakter van het proces. Immers, naar haar oordeel dient een strafproces alleen maar te gaan om het bepalen van de strafwaardigheid van de verdachte. Inderdaad nam Arendt tegelijkertijd ook een ambivalente houding in ten opzichte van het zionisme. Maar die komt voort uit haar begrijpelijke argwaan ten opzichte van de natiestaat in het algemeen omdat hij tot stateloze personen leidt. Verder was Arendt een aanhanger van politiek republicanisme op grond waarvan burgerschap veel belangrijker is dan religieuze identiteit. Rozemond haalt deze elementen door elkaar wanneer hij Arendts kritiek op het zionisme hanteert om datgene te interpreteren wat Arendt over Eichmann zegt. In dat kader vinden wij overigens Rozemonds formulering 'op het punt van de menselijke pluraliteit zag Arendt ook weer een overeenkomst tussen zionisme en nazisme' niet zo kies.

* Prof.dr. T.J.M. Mertens is hoogleraar Rechtsfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen; prof.mr. P.A.M. Mevis is hoogleraar Strafrecht aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

1 N. Rozemond, '50 jaar *Eichmann in Jerusalem*: Provocatie, vergissing en herziening', *AA* 2013-02, p. 119-124, (AA20130119).

2 Zie daarvoor bijv. Thomas Mertens, *Hannah Arendt en het Eichmann-proces. Enkele kanttekeningen*, Deventer: Kluwer 2010, p. 26-29.

Een tweede en belangrijker opmerking betreft Rozemonds verwerping van Arendts stelling omtrent de banaliteit van het kwaad. Deze verwerping kent verschillende aspecten. Zo wordt Arendts stelling omtrent de banaliteit van het kwaad volgens Rozemond helemaal niet gedragen door de informatie die zijzelf in haar verslag omtrent de persoon Eichmann en diens wedervaren ten tijde van het nazisme weergeeft. Sterker nog, hij meent dat Arendt – anders dan bijvoorbeeld het Hof – ten prooi is gevallen aan de manipulatietechniek van Eichmann. Ondanks de feiten die zijzelf weergeeft, is zij gaan geloven in het portret van een gehoorzame burger dat Eichmann van zichzelf schetste.

Arendts stelling omtrent de banaliteit van het kwaad wordt volgens Rozemond helemaal niet gedragen door de informatie die zijzelf in haar verslag omtrent de persoon Eichmann en diens wedervaren ten tijde van het nazisme weergeeft

Nu wijst inderdaad alles erop dat Arendt met een zekere vooringenomenheid het proces en de verdachte benaderde. Zij had indertijd net haar boek over het totalitarisme gepubliceerd en veronderstelde in Eichmann een representant van dat totalitarisme aan te treffen. Voorts weten we ook dat zij maar een beperkt aantal zittingen van het proces heeft bijgewoond. Maar de wetenschap dat zij een zekere vooringenomenheid bezat en niet uit de eerste hand over een volledig beeld van Eichmann beschikte, is heel iets anders dan wat Rozemond beweert: Arendt gaf enerzijds een tamelijk adequate beschrijving van wat de persoon Eichmann op zijn kerfstok had,

maar viel anderzijds ten prooi aan diens manipulaties en kenschetste hem daarom als een banale dader. Beweren dat Arendt met haar verslag op dit punt vooral Ben Goerion wilde provoceren en zich in haar verslag (daarom) ten aanzien van die banaliteit van het kwaad in de luren liet leggen door een oppervlakkig man als Eichmann, is wel wat veel van het goede en doet geen recht aan de scherpzinnigheid die alom aan Arendt als zelfstandig denker wordt toegeschreven.

Daarmee bereiken we het belangrijke aspect van de these van de banaliteit van het kwaad zelf. Rozemond moet van die these niets weten. Maar eerder dan zich te verdiepen in wat de these zou kunnen betekenen, volstaat hij met het aanhalen van de passages van Arendt zelf, leidt daaruit de afwezigheid af van diepere motieven (volgens Arendt) en constateert dat Arendts these empirisch onjuist is. Na de biografieën van Cesarani en Stangneth is Eichmann definitief ontmaskerd en de these van de banaliteit van het kwaad definitief weerlegd. Wie daaraan nu nog enige waarde hecht, is, nog steeds volgens Rozemond, ziende blind.

Na de biografieën van Cesarani en Stangneth is Eichmann definitief ontmaskerd en de these van de banaliteit van het kwaad definitief weerlegd. Wie daaraan nu nog enige waarde hecht, is volgens Rozemond ziende blind. Wij zijn daarvan niet zo zeker

Wij zijn daarvan niet zo zeker, zelfs als we ervan uitgaan dat het hier om een empirische these gaat, wat helemaal niet vaststaat. Zonder veel moeite kun je op YouTube fragmenten vinden van het proces. Wie ziet hoe Eichmann zijn glazen kooi betreedt, zijn brillen poetst, het stof weg wappert en zijn papieren ordent, wie ziet hoe hij voor elk vermeend gezag in de rechtszaal gaat staan, kan zich onmogelijk aan de indruk onttrekken met een 'miezerig' mannetje van doen te hebben. Ook wij kunnen ons telkens niet aan die indruk onttrekken, terwijl ook wij de literatuur rond dit proces redelijk kennen. Nu is het zeker waar dat schijn bedriegt; en er zijn heel veel daders die zich graag zo beschaafd mogelijk voordoen tijdens de rechtszitting. En toch: kijk gewoon eens naar Göring tijdens het proces in Neurenberg (ook op YouTube), of stel je eens de persoon van Heydrich voor, ofwel op grond van een recente biografie of met behulp van de bekende roman *Hhhh* van de Franse auteur Laurent Binet uit 2010. Daar lijkt het te gaan om misdadigers van een ander kaliber.

Voor datgene wat ons onmiddellijk treft als we Eichmann zien, koos Arendt het begrip van de banaliteit van het kwaad. Zij gebruikte dit begrip als eerste en benadrukte telkens dat dit begrip niet van toepassing was op de misdaden, maar op de misdadiger Eichmann. Is de these daarmee een empirische? In zekere zin misschien wel, maar in zekere zin toch ook niet. Wat ons betreft bestaat de niet-empirische betekenis van de these van de banaliteit van het kwaad

uit het volgende. Naar het oordeel van Arendt scheidt de context van het totalitarisme de mogelijkheden-voorwaarde voor tamelijk onbeduidende, miezige types zoals Eichmann tot het begaan van de meest grove misdaden, zoals die van de genocide. Het feit dat achteraf blijkt dat Eichmann veel fanatieker en antisemitischer was dan hij tijdens het proces deed voorkomen, doet daaraan niet veel af. Zonder die context had Eichmann die misdaden niet begaan; hij is dus ook een exponent van het totalitarisme die zichzelf beschouwt als iemand die bijdraagt aan de tenuitvoerlegging van een soort racistische natuurwet. Rozemond geeft een alternatieve verklaring van het misdadige gedrag van Eichmann (die zijns inziens verdere criminologische onderbouwing behoeft): Eichmann als 'een onbedwingbare moordenaar' die het nazisme gebruikte om zijn moordlustige voornemens uit te voeren.

Rozemond geeft een alternatieve verklaring van het misdadige gedrag van Eichmann: Eichmann als 'een onbedwingbare moordenaar' die het nazisme gebruikte om zijn moordlustige voornemens uit te voeren.

Wij zijn niet overtuigd

Wij zijn niet overtuigd. Sterker nog, ons inziens is intussen wel duidelijk geworden dat Arendt de plank helemaal niet zo ver heeft misgeslagen. Recenter onderzoek uit de jaren na Arendts boek lijkt te bevestigen dat het onmetelijke kwaad van een bewuste vernietiging inderdaad het gevolg kan zijn van banaliteit en dat veel 'banale' mensen ertoe in staat zijn. Wij volstaan in dit kader met verwijzing naar boeken als Brownings *Doodgewone mannen* en naar de studie van De Mildt waarin de 'basale' motieven van bepaalde massamoordenaars duidelijk wordt aangetoond.³ Wat Eichmann tijdens zijn proces (niet) liet zien en van wat later omtrent zijn fanatisme en antisemitisme (alsnog) bleek, kan verklaren welke voor zijn persoon de beslissende factoren waren om dat kwaad te activeren, maar zij vormen daarmee nog niet de verklaring van de aanwezigheid

van dat kwaad zelf. Het begrip van de banaliteit van het kwaad is daarmee dus bepaald verontrustend, want dat kwaad is in de mens zelf aanwezig (en niet enkel in Eichmann als overtuigde nazi). Wanneer zich verschrikkelijke misdaden voordoen dan bestaat de menselijke, al te menselijke, neiging om tussen degenen die dergelijke misdaden begaan, en ons gewone, goede mensen een zo groot mogelijke afstand te creëren. Door de misdadigers te demoniseren en te stigmatiseren probeert de samenleving het kwaad als het ware buiten zichzelf te plaatsen. Het onderzoek waarnaar wij verwezen, en ander onderzoek laat echter zien dat er vaak geen radicale psychologische of morele verschillen bestaan tussen daders en niet-daders; het is eerder mede een kwestie van geluk (of afkomst) of men tot de eerste categorie behoort dan wel tot de tweede. Het kwaad kan dus niet als het ware naast de banaliteit gelokaliseerd worden, zoals Rozemond doet. Arendt bagatelliseert niet het kwaad zelf, maar wil erop wijzen dat juist het banale kwaad zo angstaanjagend is.

Het boek van Arendt blijft, ondanks al zijn feilen, een fascinerend boek dat ons denken over het kwaad mede blijft bepalen

Volgens Kant, en hij is bepaald niet de enige, is de mens 'van nature kwaad'. Volgens hem is het een niet op te lossen probleem hoe de mens van nature kwaad kan zijn en hem dat kwaad toch kan worden aangerekend. In zijn raadselachtigheid is het kwaad iets gewoons, iets banaals, waartoe velen, zonder een al te grote dispositie, in staat zijn als de gelegenheid zich voordoet. Rozemond wil dat raadsel oplossen door extra criminologisch onderzoek naar de achtergrond van het gedrag van individuele daders als Eichmann. Wij zijn bang dat dit niet alleen ijdele hoop is, maar ook – en belangrijker – aan kernvragen voorbij gaat die ook voor ons, vijftig jaar na *Eichmann in Jerusalem*, nog steeds van belang zijn. Het is jammer dat Rozemond in zijn poging tot demasqué van Arendt aan dit wezenlijke punt uit haar boek, hoe gebrekkelijk daarin misschien ook uitgewerkt, voorbij gaat. En juist daarom blijft het boek van Arendt, ondanks al zijn feilen, een fascinerend boek dat ons denken over het kwaad mede blijft bepalen.

³ C. Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York: Harper-Collins Publishers 2001; D. de Mildt, *In the Name of the People: Perpetrators of Genocide in the Reflection of their Post-War Prosecution in West Germany. The 'Euthanasia' and 'Aktion Reinhard' Trial Cases*, Amsterdam: Martinus Nijhoff Publishers 1996.

DE DOORTRAPTHEID VAN EICHMANN EN DE DWALING VAN ARENDT

Klaas Rozemond*

Volgens Thomas Mertens en Paul Mevis was de oorlogsmisdadiger Adolf Eichmann een 'miezerig' mannetje. Zij voeren als aanwijzing voor deze kwalificatie filmfragmenten op YouTube aan waarin is te zien hoe Eichmann in 1961 op de zitting in Jeruzalem zijn glazen kooi betreedt, zijn bril poetst, het stof wegwappert, zijn papieren ordent en gaat staan voor elk vermeend gezag. Op grond daarvan stellen Mertens en Mevis dat Eichmann van een ander kaliber lijkt te zijn dan oorlogsmisdadigers als Hermann Göring en Reinhard Heydrich.

Mertens en Mevis stellen dat Eichmann van een ander kaliber lijkt te zijn dan oorlogsmisdadigers als Göring en Heydrich. Naar mijn mening wordt deze stelling van Mertens en Mevis niet onderbouwd door de gegevens die zij daarvoor aandragen

Naar mijn mening wordt deze stelling van Mertens en Mevis niet onderbouwd door de gegevens die zij daarvoor aandragen. De mate van schuld van een verdachte wordt niet bepaald door de wijze waarop hij op de zitting zijn bril schoonmaakt of zijn papieren schikt. De schuld van de verdachte moet worden vastgesteld aan de hand van de beschikbare bewijsmiddelen en de verweren van de verdediging. Wanneer de bewijzen erop duiden dat Eichmann een centrale rol speelde in de moord op de Joden en wanneer zijn verweer dat hij slechts op bevel handelde niet aannemelijk is geworden, dan volgt daaruit dat hij een misdadiger was van het kaliber van Göring en Heydrich. Eichmann was als medepleger verantwoordelijk voor de genocide op zes miljoen Joden en om die reden veroordeelde de Rechtbank Jeruzalem hem tot de doodstraf.

Hannah Arendt merkte terecht op dat het proces tegen Eichmann niet was bedoeld om 'an Eichmann in every one of us' bloot te leggen, maar om Eichmann als verdachte te beoordelen op basis van het

beschikbare bewijs: 'I held and hold the opinion that this trial had to take place in the interests of justice and nothing else.'¹ Haar boek gaat over wat zij 'the greatest moral and legal challenge' in de strafzaak tegen Eichmann noemde: kon hem een verwijt worden gemaakt van zijn betrokkenheid bij de Holocaust?² Het banaliteitsbegrip van Arendt heeft niet alleen betrekking op de feitelijke vraag of normale mensen tot bepaalde misdaden in staat zijn, maar vooral op de morele en juridische vraag op welke wijze de daders van de Holocaust moeten worden beoordeeld.

In mijn eerdere bijdrage aan *Ars Aequi* heb ik niet betwist dat gewone mensen betrokken raakten bij de misdaden van de nazi's. Dat lijkt mij op zich ook een triviale stelling die zeker niet als eerste door Arendt is bedacht: vrijwel alle nazi's die wegens oorlogsmisdrijven werden vervolgd, beriepen zich net als Eichmann op het feit dat zij normale mensen waren die slechts deden wat hen werd opgedragen.³ Mertens en Mevis lijken te veronderstellen dat zij iets bijzonders naar voren brengen wanneer zij erop wijzen dat banale personen gruwelijke misdaden kunnen begaan. Zij gaan in hun reactie echter voorbij aan de morele en juridische vraag die dit oproept: hoe maak je onderscheid tussen gewone mensen die geen straf verdienen en personen die wel moeten worden gestraft vanwege hun betrokkenheid bij de Holocaust?

Aan mijn kritiek op Arendt ligt een algemene stelling ten grondslag: er moet een moreel en juridisch onderscheid worden gemaakt tussen banale daders die zonder na te denken bevelen van meerderen uitvoeren en daders zoals Eichmann die uit overtuiging handelen

Mijn eerdere bijdrage ging over de wijze waarop Hannah Arendt Adolf Eichmann heeft beoordeeld. Mijn standpunt was en is dat het oordeel van Arendt

* Mr.dr. N. Rozemond is universitair hoofddocent strafrecht aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

1 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, Londen: Penguin Books 2006, p. 286.

2 Arendt 2006, p. 25 en 277.

3 Zie hierover Rebecca Wittmann, *Beyond Justice. The Auschwitz Trial*, Cambridge (Mass.): Harvard University Press 2012.

over Eichmann aan een grondige herziening toe is. Naar mijn mening was Eichmann niet de banale dader die Arendt van hem maakte.⁴ Aan mijn kritiek op Arendt ligt een algemene stelling ten grondslag: er moet een moreel en juridisch onderscheid worden gemaakt tussen banale daders die zonder na te denken bevelen van meerderen uitvoeren en daders zoals Eichmann die uit overtuiging handelen. Slechts wanneer een dergelijk onderscheid kan worden gemaakt, kan worden gerechtvaardigd dat bepaalde daders tot de doodstraf worden veroordeeld en andere daders vrijuit gaan of een lichtere straf krijgen.⁵

Uit het bewijs dat in 1961 in Jeruzalem beschikbaar was, blijkt dat Eichmann bij zijn activiteiten tegen de Joden geen banale dader was die zonder na te denken bevelen uitvoerde. De getuigen die Eichmann in 1938 in Wenen of in 1944 in Boedapest hadden meegemaakt, verklaarden op de zitting in Jeruzalem dat Eichmann gebruik maakte van intimidatie, terreur en misleiding om zijn doel te bereiken. Zijn collega's in het vernietigingswerk, zoals Rudolf Höss, de kampcommandant van Auschwitz, en Dieter Wisliceny, een medewerker van Eichmann, hadden al eerder in Neurenberg vergelijkbare verklaringen afgelegd: Eichmann was een fanatiek antisemiet die was geobsedeerd door zijn missie om de Joden te vernietigen. Hij wilde doorgaan met zijn vernietigingswerk, ook al wist hij dat hij heel hoog genoteerd stond op de lijst van gezochte oorlogsmisdadigers. Adolf Eichmann ging tot het uiterste in zijn poging om het Joodse volk uit te roeien op een moment dat zijn meerderen en medewerkers met de genocide op de Joden wilden stoppen.⁶

Adolf Eichmann ging tot het uiterste in zijn poging om het Joodse volk uit te roeien op een moment dat zijn meerderen en medewerkers met de genocide op de Joden wilden stoppen

De openbaar aanklager Gideon Hausner hield op de zitting in Jeruzalem alle belastende bewijsmiddelen aan Eichmann voor. Eichmann reageerde daarop met stelselmatige ontkenningen: hij had niet meer gedaan dan het opstellen van de dienstregelingen voor de deportatietreinen, hij had verder niets te maken met het vermoorden van de Joden in de vernietigingskampen, hij was geen overtuigd antisemiet en hij was het ook niet eens met de vernietiging van de Joden, maar hij was helaas tot zijn spijt verplicht om de bevelen van zijn meerderen uit te voeren. Eichmann ontkende in Jeruzalem ook dat hij in 1957 in Argentinië tegenover de voormalige SS'er en journalist Willem Sassen had verklaard dat hij slechts spijt had van het feit dat hij niet alle 10,3 miljoen Europese Joden naar de gaskamers had kunnen deporteren. Sassen had deze verklaring van Eichmann al voor het begin van het proces gepubliceerd in de tijdschriften *Life* en *Der Stern*.

De aanklager Hausner beschikte over de letterlijke transcripties van de gesprekken met Sassen waarin Eichmann zijn onvoorwaardelijke geloof in het anti-

semitisme en het nazisme beleed. Eichmann en zijn raadsman betwistten de betrouwbaarheid van deze transcripties en de Rechtbank Jeruzalem besliste op dit punt ten voordele van de verdachte. De rechtbank liet de transcripties niet toe als bewijsmiddel. Zij kwam op grond van het overige bewijs echter wel tot het oordeel dat Eichmann niet uit gehoorzaamheid had gehandeld, maar uit overtuiging.

Inmiddels zijn de geluidsbanden teruggevonden van de gesprekken tussen Eichmann en Sassen. In haar recente boek over Eichmann bevestigt Bettina Stangneth op basis van deze banden wat Hausner in Jeruzalem niet kon bewijzen: Eichmann heeft er zich in een uitgebreide verklaring tegenover Sassen in 1957 nadrukkelijk en herhaaldelijk over beklaagd dat hij niet alle Joden heeft kunnen uitroeien. Uit de door Stangneth weergegeven verklaringen op de banden blijkt dat Eichmann geen banale dader was, maar een overtuigd antisemiet, een 'fanatiek strijder voor de vrijheid van mijn bloed', zoals hij zelf tegenover Sassen verklaarde.⁷

Aan de hand van de geluidsbanden kan worden vastgesteld dat de ontkenningen van Eichmann in Jeruzalem kennelijk leugenachtig waren: de transcripties waarover Hausner beschikte, gaven inderdaad weer hoe Eichmann werkelijk dacht over de genocide op de Joden en zijn eigen rol daarin. Eichmann heeft in Jeruzalem stelselmatig geprobeerd om zijn antisemitische motieven verborgen te houden en zijn aandeel in de vernietiging van de Joden te bagateliseren, zoals de Rechtbank Jeruzalem al in 1961 in haar vonnis vaststelde.

Die vaststelling wordt bekrachtigd door het boek van Bettina Stangneth en ook door de biografie die David Cesarani over Eichmann schreef. Cesarani typeert Eichmann als een manager die de deportaties van de Joden naar de vernietigingskampen organiseerde zoals een directeur van een multinationale onderneming de distributie van producten regelt. Volgens Cesarani was Eichmann een radicale racist die de Joden beschouwde als een schadelijk virus dat genadeloos moest worden uitgeroeid.⁸

Yad Vashem, het Israëliëse instituut voor de herdenking van de Holocaust, heeft alle filmbeelden van het proces tegen Eichmann op een apart kanaal van YouTube geplaatst: *EichmannTrialEN*. Wie het proces-verbaal van de zittingen wil nalezen, kan terecht op www.nizkor.org waar ook het vonnis van de Rechtbank Jeruzalem is te vinden. Op het internet zijn alle getuigenverklaringen te zien en te lezen over het leed dat Eichmann met zijn deportaties veroorzaakte en de wijze waarop hij zijn slachtoffers terroriseerde om ze tot medewerking aan de deportaties te dwingen.

Hannah Arendt was niet in Jeruzalem aanwezig toen Hausner Eichmann aan zijn kruisverhoor onderwierp. In haar boek ontbreekt een adequate analyse van een van de grootste juridische duels uit de strafrechtspleging van de 20e eeuw

- 4 Volgens Mertens en Mevis had Arendt niet de bedoeling om te provoceren, maar dan zou zij wel erg naïef zijn geweest: haar boek veroorzaakte een van de grootste intellectuele rellen na de Tweede Wereldoorlog. Zie hierover de film *Hannah Arendt* die op 2 mei in Nederland in première ging. [Noot van de redactie: zie over deze film ook de anuse van Thomas Mertens in dit nummer, op p. 428 (AA20130428).]
- 5 Arendt was van mening dat Eichmann ondanks zijn banaliteit de doodstraf verdiende, maar dat kon zij slechts rechtvaardigen door te bepleiten dat het schuldstrafrecht wordt vervangen door een daadstrafrecht in het geval van genocide en misdrijven tegen de mensheid (Arendt 2006, p. 277-279). Wie zoals ik aan het schuldbegin-sel wil vasthouden, moet de doodstraf in het geval van Eichmann afwijzen wanneer hij inderdaad banaal zou zijn geweest in de betekenis die Arendt aan dat begrip toekende (p. 277 en 287). Wat hierover het standpunt van Mertens en Mevis is, blijkt niet uit hun reactie.
- 6 David Cesarani, *Eichmann. His Life and Crimes*, Londen: Vintage 2005, p. 183-194.
- 7 Bettina Stangneth, *Eichmann in Argentinië*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas Contact, p. 380-383.
- 8 Cesarani 2005, p. 156-157.

Ook is te zien en te lezen hoe Gideon Hausner en Adolf Eichmann op de zitting in Jeruzalem hun juridische strijd uitvochten over de betrokkenheid van Eichmann bij de genocide op de Joden. Hausner heeft Eichmann op vijftien opeenvolgende zittingen aan een ingrijpend kruisverhoor onderworpen. Dat leverde een fascinerende confrontatie op met de manager van de Holocaust die zijn verantwoordelijkheid voor de vernietiging van de Joden stelselmatig probeerde af te schuiven op zijn meerderen en zijn ondergeschikten (zitting 90-104). Hannah Arendt was niet in Jeruzalem aanwezig toen Hausner Eichmann aan zijn kruisverhoor onderwierp.⁹ In haar boek ontbreekt een adequate analyse van een van de grootste juridische duels uit de strafrechtspleging van de 20e eeuw.

Wie wil weten hoe Eichmann werkelijk was op de zitting in Jeruzalem, kan de filmbeelden van zijn grote gevecht met Hausner op internet bekijken en de schriftelijke verslagen ervan nalezen in het proces-verbaal. 'Eichmann proved to be a very hard nut to crack,' schrijft Cesarani over het kruisverhoor.¹⁰ Uit de filmbeelden en het proces-verbaal blijkt dat Eichmann in Jeruzalem veel slimmer was dan Göring in Neurenberg. Göring was een politiek showman en na zijn optreden in Neurenberg dacht niemand dat hij onschuldig was. Eichmann is er in Jeruzalem wel in geslaagd om twijfel te zaaien over zijn rol in de Holocaust. Eichmann was gespecialiseerd in contraspionage en hij gebruikte zijn jarenlange ervaring binnen de Sicherheitsdienst en de Gestapo om de toeschouwers te misleiden en zich voor te doen als een onschuldige burger die het wil-loze werktuig was van een totalitair regime.

Dat is de kern van mijn bezwaar tegen de banaliteitsthese van Arendt, Mertens en Mevis: in hun analyse verdwijnt het onderscheid tussen de verschillende betrokkenen bij de Holocaust

Ter onderbouwing van hun visie op Eichmann en het kwaad beroepen Mertens en Mevis zich op het boek *Ordinary Men* van de historicus Christopher Browning. Dat boek gaat echter niet over Eichmann en zijn misdaden, maar over reservisten van de politie die in Polen werden ingezet bij executies van Joden. Deze politiemensen hadden niet zoals Eichmann een lange carrière achter de rug binnen de SS, de Sicherheitsdienst en de Gestapo. Zij waren inderdaad brave burgers ('middle-aged family men' volgens Browning) die door de SS werden gebruikt om gruwelijke misdaden te begaan. Daaruit volgt dat de intenties, motieven en daden van deze personen niet zonder meer 'kwaad' kunnen worden genoemd op dezelfde wijze waarop de intenties, motieven en daden van Eichmann een vorm van kwaad waren. Dat is de kern van mijn bezwaar tegen de banaliteitsthese van Arendt, Mertens en Mevis: in hun analyse verdwijnt het onderscheid tussen de verschillende betrokkenen bij de Holocaust, zij zien geen relevant verschil tussen de politiereservist en de overtuigde nazi.

In zijn boek *Collected Memories* uit 2003 gaat Christopher Browning wel uitgebreid in op de

verklaringen die Eichmann in Jeruzalem heeft afgelegd. Browning waarschuwt daarbij heel nadrukkelijk voor de vergissing van Arendt. Volgens Browning heeft Arendt zich in Jeruzalem door Eichmann laten misleiden. Browning schrijft: 'Arendt was fooled by Eichmann's strategy of self-representation in part because there were so many perpetrators of the kind he pretended to be.'¹¹ Eichmann nam de gedaante van gehoorzaam ambtenaar aan om te verhullen dat hij een overtuigd nazi was die vrijwillig meewerkte aan de opbouw van een totalitaire samenleving en aan de uitvoering van het antisemitische beleid dat hij zelf mede had ontwikkeld. Dat is precies het punt dat ik in mijn bijdrage wilde maken: je moet de misleiding van Eichmann doorzien om hem adequaat te kunnen beoordelen in morele en juridische zin.

Dat is het punt dat ik in mijn bijdrage wilde maken: je moet de misleiding van Eichmann doorzien om hem adequaat te kunnen beoordelen in morele en juridische zin

Ook de Rechtbank Jeruzalem wees in haar vonnis nadrukkelijk op de poging tot misleiding door Eichmann. De rechtbank merkte daarbij op dat Eichmann bij zijn poging de vaardigheden gebruikte die hij ook op zijn slachtoffers toepaste. De rechtbank noemde als vaardigheid van Eichmann 'great cunning', wat kan worden vertaald met 'grote sluwheid' of 'grote doortraptheid' (§ 241 en 243 van het vonnis). Dat is een veel betere typering van Eichmann dan de banaliteit die Arendt hem toedichtte.

Hannah Arendt noemde het vonnis van de Rechtbank Jeruzalem een 'failure', een dwaling.¹² Volgens Arendt sprak Eichmann in Jeruzalem wel de waarheid en geloofde de rechtbank hem ten onrechte niet.¹³ Op grond van het beschikbare bewijs kan worden geconstateerd dat de Rechtbank Jeruzalem gelijk had. Daaruit volgt dat de 'failure' bij Arendt ligt: zij heeft zich enorm vergist in de motieven van Eichmann en de ernst van zijn misdaden. De vergissing van Arendt kan slechts ongedaan worden gemaakt door een kritische toetsing van haar boek aan het proces-verbaal van de zitting in Jeruzalem, de films van het proces, het vonnis van de rechtbank en de historische bronnen die na het proces beschikbaar zijn gekomen.¹⁴

Arendt wilde in haar boek de buitengewone verwarring aan de kaak stellen die zij meende te bespeuren met betrekking tot elementaire morele kwesties in het debat over Eichmann.¹⁵ Haar eigen boek is een treffende illustratie van deze morele verwarring en zij heeft met haar oordeel over Eichmann de verwarring alleen maar vergroot. Deze verwarring is een probleem dat de strafzaak tegen Eichmann overstijgt: het gaat bij alle daders van de Holocaust steeds weer om de vraag in hoeverre hun intenties en hun daden onverenigbaar waren met morele en juridische maatstaven. Dat is geen kwestie van stigmatiseren en demoniseren, zoals Mertens en Mevis betogen. Het is de kern van het beoordelen van daders op een wijze die door Arendt zelf werd bepleit, maar waarin zij in haar boek over Eichmann faalde.

9 Cesarani 2005, p. 346.

10 Cesarani 2005, p. 282.

11 Christopher Browning, *Collected Memories*, Madison: The University of Wisconsin Press 2003, p. 3-4.

12 Arendt 2006, p. 274-276.

13 Arendt 2006, p. 26-27.

14 Zie hierover ook Yaacov Lozowick, *Hitler's Bureaucrats. The Nazi Security Police and the Banality of Evil*, Londen/New York: Continuum 2000, Michael Wildt, *Generation des Unbedingten*, Hamburg: Hamburger Edition 2003 en Hans Safrian, *Eichmann's Men*, Cambridge: Cambridge University Press 2010.

15 Arendt 2006, p. 295-298.